

Meinolf Arens

A moldvai magyarok/csángók kutatásának feladatai

A jövőben a történetírásnak azon pontjait kellene megvizsgálni, amelyek megkönnyítik a bonyolult román–magyar kapcsolatok megértését. A kisebbségkutatás Kelet-Európában mind a mai napig elsősorban politikai kérdés, így ennek a hatása nagyon érződik a különböző kutatási eredményekben. A történelem kutatásának elsődleges feladata a történelmi-politikai háttér megvilágítása. Ezen kívül fontos cél újabb források és irodalom bemutatása, melyeket eddig egyáltalán nem vagy kevésbé vettek figyelembe.

Első látásra nagyszámú nyomtatott szöveg létezik a moldvai katolikusokkal kapcsolatosan, sőt az utóbbi évtizedekben igencsak megnőtt a publicisztikához sorolható alkotások száma, melyeknek minősége nagyon különböző. Ha alaposabban megvizsgáljuk ezeket a kiadványokat, észrevevesszük, hogy túlnyomórészt csak magyar nyelvű publikáció jelent meg a csángókról, miközben elenyésző a román munkák száma.¹ Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a más nyelvű kutatók bizonyos mértékben tartózkodó magatartást vagy mély tudatlanságot, illetve érdektelenséget tanúsítanak a téma iránt. Véleményük szerint a „csángókérdés” egy „tipikus kelet-európai nemzetiségi vita”, amelyből – amennyiben lehetséges – jó kihagyni magukat.² Gabanyi Anneli Ute, erdélyi szász politikai tanácsadó egyetlen (pedig többtucatnyi publikációja jelent meg német nyelvterületen is) Moldvával kapcsolatos publicisztikai tanulmányában sem találunk utalást azzal kapcsolatban, hogy Moldvában római katolikusok is léteznek, miközben megfigyelendő a tematika mélyeséges politikai mozgatóereje. Ugyanez vonatkozik Gabanyi és Jürgen Henkel Románia vallásaival és felekezeteivel kapcsolatos összes közleményére is.

Véleményem szerint elsősorban az eddigi kutatási eredmények hiányos recepciója eredményezte a fennebb említett magatartást. A külföldi tanulmányok hiányában a csángó téma így valóban kizárólag román–magyar diskurzussá válik, a vele járó összes hiányossággal és gyengeséggel. A német nyelvterületen nagyrészt erdélyi szászok vagy ezek hozzátartozói jelentettek meg munkákat Románia 20. századi vallási és felekezeti életéről. Az elmúlt évszázadokhoz hasonlóan érdeklődésük középpontjába a szászok evangélikus-lutheránus ágostai hitvallása és az ortodox egyház kerül. Az utóbbi téma bizonyára igen fontos, de ezt a nagyon bonyolult témát gyakran meghatározza az evangélikus egyház ágostai hitvallásának hagyományos szemléletmódja is. Így alig veszik figyelembe a Bukaresten kívüli Regátban zajló változásokat, az országos szinten erőteljesen artikulálódó szektákat és szabadegyházakat, vagy az olyan kisebb hitközösségeket, mint például a görög katolikusokat vagy unitáriusokat.

A tanulmányunk elsődleges feladata, hogy minden polémián túl perspektívákat nyisson, hogy e fontos problémakör számára méltó figyelmet keltsen. A csángók tanulmányozása lehetővé teszi, amint látni fogjuk, hogy az Európában kialakult előnemzeti csoportok fejlődését a különböző tudományágak szempontjából jobban megértsük. Te-

¹ Tekintettel a nyelvi akadályokra, itt a rendelkezésünkre álló nyugati nyelvű irodalomra utalunk.

² Egyike a kevés kivételeknek Baker 1996.; 1997.

hát a csángók tanulmányozása nem csupán a román–magyar történelembe enged betekintést, hanem az európai múltban is összekapcsol minket.

A „csángó jelenségnek” sok hasonló példáját lehet említeni Kelet-Európában:

1. Fehéroroszországban olyan római katolikus településeket és közösségeket találunk, melyeket a bjeloruszok anyanyelvükben és identitásukban asszimiláltak.

2. Közel 500 000 olyan ukrán/rutén személy él, akik kényszerűen elveszítették anyanyelvüket és korábbi nemzeti identitásukat, s fokozatosan ellengyelekedtek. Ugyanakkor külön kutatást érdemelne annak tisztázása, hogy milyen helye van a lengyelországi ortodox egyháznak és lakosságának a nemzeti önértelmezés kánonjában.

3. Közel 170 000 görög katolikus vallású szlovákiai ukránra/ruszinra/ruténre jelentős asszimilációs és akkulturalizációs folyamatok hatnak a modern szlovák nemzet építésének hatására. Jó volna megvizsgálni, hogy a görög katolikus szlovák egyháznak és lakosságának milyen helye van a szlovák nemzeti önértelmezés kánonjában.

4. A Kárpát-medencében napjainkban közel 340 000 görög katolikus magyar él. Ők, akárcsak a görög katolikus szlovákok, az asszimiláción és a kultúraváltáson átesett rutén csoportok és kis számú románok utódai. Kevésbé kutatták, hogy milyen helye van Magyarországon a görög katolikus egyháznak és lakosságának a nemzeti önértelmezés kánonjában.

5. A Kikladosz és a Jón szigeteken élő római katolikus görög közösségek voltaképpen olyan olasz gyarmatosítók utódai, akik nyelvükben és identitásukban a középkor virágkorában és a kései középkorban teljesen elgörögösödtek.

6. A muzulmán grúzok (meskéták, adzsárok) ma olyan népcsoportot alkotnak, melyben a korai újkorban teljes felekezeti és részleges nyelvváltás zajlott le. Egy részük a modern grúz nemzet részének, másik részük pedig törököknek vallja magát.

A felsorolt példák mellett más előnemzeti identitásformák is léteznek. A továbbiakban a csángó kérdés alaposabb megértése érdekében a tudománynak jobban oda kellene figyelnie ezeknek a csoportoknak az összehasonlítására.

Ámbár számos olyan forrás van a moldvai katolikus csángókkal kapcsolatosan,³ mely kultúr- és településtörténetük rekonstruálásához segít hozzá,⁴ véleményünk szerint még további perspektívák is léteznek a kutatók számára. A csángókkal foglalkozó munkák nagyobb része rendszerint tájtörténeti, nyelvészeti és néprajzi feltételezések-ből indul ki. Ilyen értelemben a magyar kutatás igen sok eredményt mutatott fel.⁵

Az elmúlt szocialista időszakban nemkívánt téma volt a csángókérdés mind Romániában, mind Magyarországon, s a nemzetközileg elismert történészek sem vállalkoztak ennek a témának a vizsgálatára.⁶ Ennek következtében nagyon alacsony az idegen

³ Elsősorban az 1989-ben megjelent, Benda Kálmán szerkesztette Okmánytárat kell megemlítenünk (Benda 1989.). Nagyrészt XVI. és XVII. századi forrásokat tartalmaz. A 18. századi folytatáson jelenleg Budapesten dolgoznak. De régebbi román forráskiadások is gazdag anyagot tartalmaznak (lásd a forrásjegyzéket).

⁴ Benda ezt világosan bizonyítja az okmánytárához szerzett előszavában, ami német nyelven is rendelkezésünkre áll (Benda 1988.). Egy másik anyaggal sikerül Bendának egy következetes helytörténetet nyújtani az 1800-as évekbeli Dnyeszter partján fekvő Csöböröcsök helységről, mely az orosz–oszmán harcok következtében egészen kihalt (Benda 1987.). Már korábbi munkák is, mint Mikecs 1941., 1943. alapos településtörténetet nyújtanak.

⁵ Különösen a korábbi munkák magas színvonalúak, lásd összefoglalásként Halász 1994. Jelen tanulmányban ellenben inkább történelmi vonatkozásokat veszünk figyelembe.

⁶ A szocialista testvériség dogmája csupán felszínesen fedte le a fertőző problémákat. Így vált a romániai magyar kisebbség kérdésének megoldása fődiskurzussá Magyarországon a párt és ellenzéki mozgalom kö-

nyelvű és a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező csángókutatók (románt és magyar leszámítva) száma. Mivel a szocialista országokban élő kutatóknak külföldi archívumokban alig lehetett dolgozni,⁷ a csángók történelmének kutatása igencsak elhanyagolódott.

A moldvai magyarok története csak a 19. században kezdett érdeklődést felkelteni, amikor a modern nemzetté válás folyamán a különböző rendű identitások nemzetivé alakultak. Az érdekeltek igen kis köre még a 19. század végén is csak a csángók származásával és eredetével foglalkozott.⁸ Az egyre fontosabbá váló nyelvészeti kutatások eredményei egyértelműen azt bizonyították, hogy a csángók ősei Erdélyből származnak. Akárcsak Európa többi részén, a nemzeti hovatartozás az első világháború után az új határok meghúzásával itt is kül- és belpolitikai, hatalmi kérdéssé vált. A csángókérdés is csak ekkor kezdett viszonylag széles körű nyilvánosság elé kerülni, azonban főként a publicisztikus írásokban az egyesített Nagy-Románia keretében élő moldvai csángók szociális, a magyar nemzeti szemszögből deprimáló nyelvi és kulturális helyzetét tematizálták. A kor szellemének megfelelően a csángó közösséget is nyelv-szigetnek tekintették, s településeikben elsősorban néprajzi kutatásokat végeztek. Ennek ellenére lényeges előrelépés volt tapasztalható mind a történelmi források gyűjtésében, mind a terepen végzett rendszeres kutatásokban.⁹

Míg a magyar utazók csak a kései 18. században kezdték fokozatosan újra felfedezni a moldvai csángókat,¹⁰ a moldvai románok mindig is tudtak közösségeikről. Olyan krónikások, mint Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce vagy Dimitrie Cantemir soha nem kételkedtek a moldvai katolikusok származása, illetve anyanyelve felől, több helyen is említést tesznek róluk.¹¹ A csángó földművesek jelentős szerepet játszottak a moldvai mezőgazdaságban, szabad birtokosokként¹² nagymértékben hozzájárultak az udvar jövedelméhez. Cantemir a 18. század elején ekképpen ír róluk: „Igazi moldvai parasztok nincsenek nálunk, aki van, az erdélyi, vagy orosz, vagy ahogy nálunkfele mondják, hungáriai származású... A magyarok nagyon ragaszkodnak a római katolikus vallásukhoz, de megtartották az állam nyelvét is.”¹³ Neves román történészek, mint például Radu Rosetti¹⁴, Nicolae Iorga¹⁵ vagy Gheorghe I. Năstase¹⁶ jól ismerték a moldvai katolikusok származását. *Románia Nagy Földrajzi Szótára*¹⁷ egészen részletesen ír az egyes moldvai csángó településekről és a lakosság statisztikai adatairól. Mihail Sadoveanu Romániában igen elterjedt történelmi regényei például szintén leírják a

zött. A csángókkal kapcsolatos tudományos kutatás pedig csupán az ártatlan néprajzi kutatás keretein belül volt lehetséges.

⁷ Benda okmánytárában megjelent kalandos keletkezés históriája. Lásd Benda 1990.

⁸ Két elmélet dominált: vagy a kun származás, amennyiben a türk származású kunokat magyar nyelvűnek tartották, vagy azt feleltételezték, hogy olyan magyarokról van szó, akik a Kárpát-medencén kívüli honfoglalás előtt hátramaradtak. Ez a magyarok telepedéskontinuitását jelentette volna a IX. századon is túl.

⁹ Itt például Domokos 1931., Mikecs 1941. és Lükő 1936. munkái számottevőek.

¹⁰ Például Zöld Péter 1783a., 1783b.

¹¹ Ureche 1934., Cantemir 1973., Costin 1983., Neculce 1968.

¹² A román szabad paraszt *răzeș* megnevezés a magyar *részese*ből származik. Úgy tűnik, eredetileg főleg a csángók képezték ezt a réteget.

¹³ Cantemir 1771. 273.

¹⁴ Rosetti 1905.

¹⁵ Iorga 1915., 1916.

¹⁶ Năstase 1934–35.

¹⁷ Lahovari 1898–1904.

moldvai katolikusokat.¹⁸ A csángók a XIX. századi parlamenti gyűlések keretében többször is vitatémaként szerepeltek.¹⁹ A felsorolást hosszan folytatni lehetne.²⁰

Minket inkább az érdekel, hogy mikor, miért és milyen érvekkel jelentkezett Romániában az a szemléletváltás, mely napjainkban is erőteljesen vitatja a moldvai katolikusok mindenkori magyar kapcsolatait. Tekintsük kiindulópontnak a római katolikus egyházmegegyés alapítását Bukarestben és Jászvásáron (1883-ban, illetve 1884-ben). Amint majd később látni fogjuk, a katolikus papság csakhamar határozottan román nacionalista álláspontot kezdett képviselni, aminek egyenes következménye lett híveik etnikai identitásának átértékelődése.

A csángókérdés mai állásának kialakulásában két időszak kiemelt fontosságú: első sorban az 1940-es évek áltudományos fajkutatása, miszerint a csángók vérvizsgálat alapján úgynevezett „katolikus vérű románok”.²¹ A történelmi érvek ezekben a magyarázatokban teljesen háttérbe szorultak.

A második periódust egy posztumusz kiadvány megjelenése határozta meg: Dumitru Mărtinaș (megh. feltehetően 1978-ban) moldvai származású tanár első kiadásban, 1985-ben nagy példányszámban megjelent állítólagos munkája²² mind a mai napig meghatározza Romániában ezt a diskurzust.²³ Annak ellenére, hogy első látásra csupán a nacionalista Ceaușescu-rezsim szolgálatába állított ostoba, rasszista propagandamunka, rövid időn belül mégis a mai román álláspont alapjává vált. Maga Mărtinaș egy elrománosított északi csángó családból származik, de szerzőisége kétségtelenül vitatható. Írásait halála után Ion Coja és Vasile M. Ungureanu magyarázatokkal látta el és adta ki. Mivel a román állambiztonsági szervek akkor kampányt indítottak az Erdély történetének²⁴ magyarországi kiadása ellen, számos válasziratban²⁵ bukkant fel a téma. Mărtinaș elmélete a romániai 1989-es változások után is rendületlenül megmaradt, sőt még inkább elterjedt.²⁶ Az összességében dilettáns munka éppen a hiányos források felhasználásával állítja nagyon vitatható módon, hogy a moldvai csángók állítólag román származásúak, akik Mărtinaș szerint tulajdonképpen erdélyi románok, de az elmagyarosítás és katolikus vallásra való térítés elől menekültek Moldvába. Könyvének hatásai ma már egyértelműen átláthatóak.

Ez az elmélet az első és egyben az eddigi egyetlen próbálkozás arra, mely a román nemzeti csángó identitás helyét a modern román nemzetben határozza és indokolja meg. A szerző véleménye szerint eddig kétszeres szégyenfolt tapadt a csángókra, nevezetesen magyar származásuk és katolikus vallásuk miatt. Mărtinaș elmélete azonban a csángókat nagyméretű elmagyarosítási próbálkozások áldozataként mutatja be, s így a román identitás kérdésének középpontjába állítja. A „Mărtinaș-jelenség” valószínűleg

¹⁸ Jó példa a Sadoveanu *Nicoară Potcoavă* regényének német fordítása. Sadoveanu 1971. 50., 512.

¹⁹ Demény 1999. részletesen tudósít ezzel kapcsolatosan. Lásd a konzuli beszámolót 1893-ból (Gecsényi 1988.).

²⁰ Magyar kutatók természetesen szívesen használják ezt az irodalmat. Gazda 2002. De még mindig hiányzik egy rendszeres feldolgozás.

²¹ Németül: Râmneanțu 1944.

²² Mărtinaș 1985.

²³ Időközben több fordítás jelent meg, az angol nyelvű változatot lásd Mărtinaș 1999. Különösen fontos az olasz fordítás, mely egy Ferences-rendi kiadónál már 1987-ben megjelent (Mărtinaș 1987.).

²⁴ A háromkötetes *Erdély története*. Kőpeczi et al. 1986.

²⁵ Példaszerű: Coja 1987.

²⁶ Lásd Bucur 1997.

szimbiózison alapuló kölcsönhatás eredménye. Ez a kölcsönhatás egyértelműen a helyi elrománosított katolikus papság (amely a román nemzeten belül magas pozíciót próbált szerezni magának) és a Vasgárda totalitárius népi ideológiája, ill. a kommunista erőszakszervezet között alakult ki. A mai moldvai katolikusok elrománosított szellemi elitje pontosan ezekben az évtizedekben alakult ki. Mindazonáltal az elrománosított moldvai katolikusok számára krónikus problémának fog bizonyulni hosszú távon ennek a származási elméletnek a tarthatatlansága. Emiatt számukra mindennemű történelmi forrással való szembesítés problematikus. A papság és az elrománosított csángók szellemi elitje inkább a katolikus intézmények történelmét taglalja, nem pedig a hívekét és azok etnikai származását. Ennek a gyakorlatnak a jegyében itt a személy- és helyneveket is elrománosítják. Ezt a csángókérdéshez való viszonyulást azonban nagyobb összefüggésben kell megvitatni.

A Mărtinaș-elmélet képviselői – akik nagyrészt az utóbbi évtizedekben elrománosított családokból, közösségekből, településekről származnak –, a román értelmiségiekkel együtt azt az időszerűtlen elvet vallják, miszerint az Erdélyben élő székelyek is román származásúak. Ez az elképzelés is az 1930-as évekből származik.²⁷ Közös fórumot képviselnek a Nagy-Románia Párttal,²⁸ a Bákóban 2001-ben megalakított Dumitru Mărtinaș Társasággal, valamint az 1998 óta Marosfőn minden júliusban megrendezendő konferencia résztvevőivel. Ezen a rendezvényen rendszerint a liberális társadalmi rendszert és a Romániában élő kisebbségi jogokat tematizálják, valamint a Székelyföld további elrománosítását, az áttelepítés-politikát, az építkezési intézkedéseket, valamint a székelyek „visszarománosítását” tárgyalják és javasolják. A résztvevők csoportja a következő személyekből áll össze: a Nagy-Románia Párt igen ismert vezetői, a jászvásári katolikus papság, a Dumitru Mărtinaș Társaság, a Kovászna–Hargita Európai Tanulmányok Központjának tagjai, akik szintén szélsőjobboldali román körökben tevékenykednek, mint például Maria Ciobanu-Băcanu szociológus, vagy az 1980-as években nemzeti kommunista, jelenleg népi (populista) Ioan Lăcătușu, Románia kormányának magas rangú tagjai, valamint néhány nyugati államból származó külföldi.

A magyar nyelv a finnugor nyelvcsaládhoz tartozik. A magyaron, a finnen és az észten kívül még néhány nyelv tartozik ehhez a nyelvcsaládhoz, melyet a mai Oroszország területén beszélnek.²⁹ A finnugor nyelvészet tanulmányozza ezen kis népek által beszélt nyelveket és a beszélők kultúráját. Éppen a kisebb finnugor népek kultúrája és helyzete bizonyul hasonlatosnak a csángókéval. Általában rájuk is jellemző az előnemzeti identitás, és ki vannak téve a modern nemzeti identitás vonzásának, nevezetesen az oroszokénak. Nem utolsósorban jó összehasonlítási alapot szolgáltat a nyelvi rendszer alakulása.

Az utolsó finnugrista Yrjö Wichmann volt, aki ezt a párhuzamosságot felfedezte. Az 1906–1907-ben végzett, csángó nyelvjárásokkal kapcsolatos terepkutatásai ma is irányadóak.³⁰ Azóta nem végeztek összehasonlító kutatásokat. A Wichmann által kiadott írásként nyelvi anyagot tartalmaznak, hagyatékában ellenben van egy expe-

²⁷ Lásd Opreanu 1939., Popa-Lisseanu 1941.

²⁸ Partidul România Mare – PRM.

²⁹ A következő népcsoportok nyelvei: manysi (vogul), hanti (osztják), komi (zürjén) és mari (cseremisiz) tartoznak többek között ide. Hajdu–Domokos 1987., Nanovfszky 2004.

³⁰ Wichmann 1936.

díciós napló, mely fontos tájörténeti feljegyzéseket is tartalmaz. A moldvai tartózkodása alatt, 1907 márciusában tört ki a parasztfelkelés, melyben néhány csángó falu (elsősorban székely-csángó közösség) is részt vett. Feljegyzései során betekintést nyerhetünk a konfliktusok magyar vonatkozásaiba.³¹ Írásai továbbá 42 csángó település nemzetiségi, nyelvi és vallási kapcsolatairól szolgáltatnak adatokat.³²

A cári Oroszország pontosan követte a Duna menti fejedelemségek fejlődését az Oszmán Birodalom ellenében, elsősorban abból a megfontolásból, hogy majd a balkáni országok védőhatalma lesz, amelyeket gyakran elfoglaltak hosszabb időre is a 18. és a 19. századok alatt.³³ A hosszan tartó orosz–román kapcsolatok ellenére nem túl gazdag a témához kapcsolódó irodalom. Ennek az az oka, hogy a román értelmiségi réteg elfoglalt Oroszországgal szemben. A román nemzetállam megalakulása idején a román állam elitje politikailag és szellemileg is szakított az orosz védőhatalommal.³⁴ Az új államot olyanszerűen modernizálták, hogy megfontolatlanul átvették a nyugati intézményi és politikai modelleket, majd azokat a saját kelet-szláv hagyományaikra építették. Azontúl már tagadták a román nyelvben és kultúrában élő és érvényesülő jelentős szláv elemeket és hatásokat. Számukra csupán a románok latinitása volt irányadó.³⁵

Az orosz közigazgatás tisztviselőinek azonban pontos adatai vannak a Duna menti fejedelemségekben hátrahagyott iratanyag holléte felől, ezenkívül sok kiadott forráshoz van hozzáférésük, habár azokat alig használják.³⁶ Nagy lehetőséget látok abban, hogy ezeknek a dokumentumoknak a moldvai katolikusokkal kapcsolatos aspektusait is megvizsgáljuk. A magyar csángókutatás ilyen téren még nagyon a kezdetén jár. Továbbá számos olyan orosz nyelvű útleírás létezik Moldváról és Havasalföldről,³⁷ melyekben szintén találunk csángókkal kapcsolatos adatokat.

Ugyanez vonatkozik azokra az időszakokra is, amikor a Habsburg-monarchia közvetlenül hatott a Duna menti fejedelemségekre.³⁸ Habár ebből a korszakból rengeteg leírás és dokumentum áll rendelkezésünkre,³⁹ még a könnyen hozzáférhető német nyelvű, csángókra vonatkozó útleírások sincsenek rendszeresen elemezve.⁴⁰ Ugyanakkor az első világháború idejéből származó tanulmányok is feldolgozásra várnak,⁴¹ ugyanis ez időben a moldvai csángó települések nagyobb része összeütközések, felvonulások színhelye, sőt elfoglalt terület volt.

Egy további, sokat ígérő forráscsoportot eddig szintén figyelmen kívül hagy(t)unk. A Duna menti fejedelemségek évszázadokon keresztül az Oszmán Birodalom igája alatt álltak. Mivel a törökök számára igen fontos volt a leigázottak vallási mássága, valószí-

³¹ Lásd Wichmann 1936. IX–X., a hagyatékával kapcsolatosan XI.

³² Wichmann 1936. VII–IX.

³³ 1739-ben Moldva elfoglalása, 1769–74 között Moldva és Havasalföld újabb elfoglalása, az 1788–1791 közötti, az 1806–12 közötti elfoglalás, 1828–1849/53 között Oroszország védnöksége, 1806–12 között Besszarábia elfoglalása, amelyet majd Oroszországhoz csatolnak.

³⁴ Lásd Farca 1992-ben megjelent disszertációja gazdag irodalmát; Maier 1989.

³⁵ A szláv nyelvi kontaktusokkal kapcsolatosan lásd Tornow 2001., Schmidt 1995.

³⁶ Lásd Farca 1992. 8.; 10 s köv.

³⁷ Lásd a nagy terjedelmű könyvszeretet Farca 1992. 479 s köv.

³⁸ Így csatolták Olténiát 1717–1739 között és Bukovinát 1774/75 óta a Monarchiához, 1788–1791 között újra elfoglalták Moldva és Havasalföld részeit, akárcsak 1853–56 között.

³⁹ Heppner 1984.

⁴⁰ Heitmann az 1775 és 1918 közötti utazások leírásának terjedelmes listáját nyújtja. Heitmann 1985.

⁴¹ Schmidt 1995. 192–195., Seres 2003a.

núleg irattáraikban ezzel kapcsolatos adatokra bukkanhatunk, ha a forrásaikat rendszeresen áttanulmányozzuk. Ezen kívül kiemelendő a nyugati szerzők számos leírása az Oszmán Birodalommal kapcsolatosan. Ez is bizonyára aranybánya lenne, ami a moldvai katolikusokkal kapcsolatos adatokat illeti. De még a magyar nyelvű műveket is, mint például a Fényes Elek⁴² rendszeres monográfiáját csupán véletlenszerűen használják fel a kutatók.⁴³ Éppen a 19. században nőtt meg a Törökországról szóló európai publikációk száma. Itt természetesen a Duna menti fejedelemségeket is leírták, részletesen tárgyalták az itteni lakosság kapcsolatait. Lejeannál még egy térkép is feltehetően, ahol a csángó települések is be vannak jelölve.⁴⁴

A csángókutatás eddig egyáltalán nem vizsgált területe a régészet. Itt nem a honfoglalás előtti (a 9. évszázad végéig) régészetre kell gondolni, amikor a magyarok Moldva területén megtelepedtek,⁴⁵ hanem a középkori és az újkori emlékek kutatására. A moldvai katolikusokkal kapcsolatos források többször is említést tesznek olyan templomok romjairól, melyeknek még a 19. és 20. században is létezniük kellett. Ebben a régióban nagyon sok katolikus templom épülete régebbi korból származik.⁴⁶

A legegyszerűbb határjárás is változatos felszíni lelethez vezet. 1990-ig nem lehetett rendszeres leltárt vezetni, az ország politikai helyzete miatt még egy részleges (felszínes) kutatás is kizárt volt. Úgy tűnik, a román régészet, mely továbbra is a dákoromán kontinuitás doktrínáit bizonyítja, még a fordulat után sem bocsátkozik ilyen szerűen ebbe a témába. Mivel korábbi periódusokból származó eredmények hiányzanak, feledésbe merült például az évszázadokig jól ismert milkói püspökség székhelye is. Nagyon sokan felróják az archeológiai kutatásnak a politika túlzott, tudománytalan közelségét.⁴⁷ Egy rendszeres hely- és dűlőnévkutatás – amit eddig nem végeztek⁴⁸ – sokat segítené a történelmi településhálóra vonatkozó ismereteink megalkotásában.

Kevésbé fejlett Moldvában a regionális kutatás, ahol főleg a helyi monográfiák hiányzanak. Míg Erdélyben ezen a területen sok ilyen eredmény áll rendelkezésünkre,⁴⁹ a román fejedelemségekben csupán a Dimitrie Gusti által végzett, két világháború közötti bukaresti faluszociológiai kutatás mutatott fel lényeges eredményeket.⁵⁰ Az utóbbi évtizedben magyar nyelven is megjelent néhány csángó falu monográfiája,⁵¹ melyekben a kutatás sajnos csak a már kiadott forrásokra támaszkodhat, mivel az állami és az egyházi archívumok nem hozzáférhetőek. És az a néhány, inkább a publicisztika körébe sorolandó, román részről származó cikk nem felel meg a tudományosság elvárásainak, hanem az állami beolvastvási politika körébe tartozik, melynek feladata a csángó kultúra történelmi megalapozottságú beépítése és áthelyezése a román etnikumba.⁵² A

⁴² Fényes 1854.

⁴³ Máta 2000. 494., 498.

⁴⁴ Lejean 1861. 36–38.

⁴⁵ Még itt is óriási hiányosságok mutatkoznak a kutatásban. Fodor 1984., 1993., Berend 2001., Spinei 1986.

⁴⁶ A mai templomok építésével kapcsolatos adatok: Szabó T. 1993. 35–39.

⁴⁷ Ezen a területen ilyen értelemben sajnos hagyományról van szó. Ezzel kapcsolatosan lásd: a 20. századról Horedt 1988.; Délkelet-Európával kapcsolatosan általában: Wailes–Zoll 1995.

⁴⁸ Csupán néhány csángó falu helynevével kapcsolatos kutatás áll rendelkezésünkre, példaképpen Halász 1981., 1983a., 1983b., 1886., 1987., ezen kívül természetesen román nyelven helységiár, amely sajnos a dűlőneveket alig veszi figyelembe.

⁴⁹ Természetesen nagyrészt erdélyi szász és magyar részről.

⁵⁰ Lásd Gusti 1937., Amzár 1939.

⁵¹ Pusztináról lásd Bartha 1998., valamint különböző helységek adatairól a *Moldvai Magyarság* folyóiratot.

⁵² A *Lumina Creștinului* egyházmegyei folyóiratban számos rövid helységmonográfia található: a comănești-i/kománfalvi parókia (*Lumina Creștinului* 03/2000.); a buruenești-i/burjánfalvi parókia

(*Lumina Creștinului* 05/2000.); a traiani/trajáni parókia Bákó megyében (*Lumina Creștinului* 12/2000.);

jászvásári püspökség 120 éves fennállásának jubileumi ünnepe 2004-ben további, hasonló jellegű mű kiadását eredményezte.

A moldvai csángók a katolikus egyházhoz tartoznak. Az egyház képezi identitásuk legfontosabb részét. Ortodox környezetben szórványkatolikusokként különleges helyzet foglalnak el az ortodox valláshoz való egyetemes kapcsolataikban. Ezek szerint a csángó történelem nagy érdeklődésnek kellene örvendjen a Vatikán és a ferencesek részéről (ez a rend, főleg a minoriták nagy kötelezettséget vállaltak Moldvában az idők során). De sajnos ez nem így van. Mai napig ignorálják a csángók származását és történelmét, annak ellenére, hogy számos népességi adat áll a Vatikán rendelkezésére, ugyanakkor az Erdélyben, illetve Magyarországon tevékenykedő magyar katolikus egyház is támogatja ezeket a kutatásokat. Neves, katolikus háttérrel rendelkező magyar csángókutatók⁵³ megpróbálták felkelteni már a '30-as években a Vatikán érdeklődését a csángók iránt.⁵⁴ De sajnos a túlzottan nacionalista román római katolikus egyház nagyméretű beolvasztási próbálkozásai Moldvában eddig nem váltottak ki észlelhető beavatkozást Rómában. Kutatástörténetileg azért van fontos szerepe ezeknek a körülményeknek, mivel az Arens–Bein⁵⁵ 2003-ban kiadott munkáját leszámítva semmiféle egyházpolitikai kutatás nem áll rendelkezésünkre a csángókérdéssel kapcsolatosan. Ez a kutatási kezdeményezés jelentős eredményeket ígér.

Ez idáig még a bukaresti (1883–2004) és a jászvásári (1884–2004) katolikus egyházmegyék történelme sem áll rendelkezésünkre. Sem a külföldi papság származását, sem szellemi és szociális háttérét nem vizsgálták. Nem tisztázott, hogy valamely időpontban is szakítottak-e a moldvai katolikus irányzattal. 15 évvel a fordulat után még mindig nincsenek adataink a jászvásári katolikus egyházmegye és a Romániában 1989-ig tartó kommunista diktatúra közötti kapcsolatról. Még nem vizsgálta meg senki a moldvai magyarok településeit és szociális rétegeit, ahonnan a helyi papságot választották. Továbbra is tabutéma, hogyan viszonyult a jászvásári egyházmegye külföldi és helyi papsága a 20. század két totalitárius irányzatához: a fasizmushoz és a kommunizmushoz. A Vatikán, a román állam és a jászvásári, illetve a bukaresti egyházmegyék viszonya a moldvai katolikusok 1883 utáni kérdésében termékeny területeket fedhet fel. Különösen érdekes Románia szerepe a Vatikán új, 1960-tól kezdődő keleti politikájában. Napjainkig tisztázatlan az ortodox román egyház viszonya az elrománosított katolikus csángókhoz, de főként az, hogy a román római katolikus egyház miért csupán a 20. században alakult meg egy hagyományos, ortodox érseki főegyházmegyében az ortodox nemzetben belül.

További kérdések várnak válaszra a moldvai csángók történelmével kapcsolatosan. Már Benda Kálmán rámutatott, milyen eredményesek lennének a moldvai katolikusokkal kapcsolatos források a Moldva egyetemes történelmének megírásában.⁵⁶ A román történészek tartózkodó magatartást tanúsítanak a források használatával szemben, pedig ez a nagy terjedelmű készlet épp a forrásokban szegény vidék számára bírna

Ștefan cel Mare parókiája (*Lumina Creștinului* 06/2001); Ploscuțeni/Ploszkucény (*Lumina Creștinului* 07/2001.). 2003-ban és 2004-ben további parókiákról szóló monográfiákat adtak ki.

⁵³ Például Domokos Pál Péter.

⁵⁴ A katolikus Szent István Társaság kiadásában ezzel kapcsolatos publikációk Budapesten. Domokos 1979.

⁵⁵ Arens–Bein 2003.

⁵⁶ Benda 1990. 12.

nagy jelentőséggel. A csángók politikai és gazdasági szerepe a 18. és korai 19. századi Moldva fejlődésére vonatkozóan egyértelműen tisztulni fog Benda okmánytárának folytatásával.⁵⁷

A moldvai katolikusokkal kapcsolatos komparatív munkák sajnos szintén hiányznak. Egy olyan néprajzi-történelmi kutatást lehetne például végezni, amely a következő közösségeket hasonlítja össze: a moldvai román római katolikus egyházat a Kelet-Szlovákiában élő görög katolikus szlovákokkal, a magyarországi, szlovákiai, romániai és kárpátaljai magyar görög katolikusokkal, a Kikladosz és a Jón szigeteken élő görög katolikusokkal, a grúziai katolikusokkal, a 17. és 20. század közötti görög katolikusokkal, illetve az ortodox lengyelekkel, vagy az ortodox finnekkel és karéliaikkal.⁵⁸ Megjegyzendő, hogy a fent említett csoportokhoz tartozó kutatók sem régen, sem most nem vették fel egymás között a kapcsolatot és ezáltal a csángó kérdéssel foglalkozókkal sem. Szintén a termékenyebb kutatás érdekében lenne érdemes olyan fontos forrásokat, mint például a Bandinus Codexet fordításban, megfelelő magyarázatokkal ellátva az európai tudományos közönség rendelkezésére bocsátani Nyugaton is. Ez az igény természetesen vonatkozik a részint nehezen elérhető régebbi román szakirodalom publikálására is.⁵⁹

A téma összefüggései összeurópai szempontból

Moldva az elmúlt évszázadokhoz hasonlóan jelenleg is Európa legkevesbé fejlett vidékeihez tartozik. Itt napjainkban is az ún. harmadik világ számos jelenségével találkozhatunk. Ez vonatkozik mind a politikai kultúrára és mentalitásra, mind a gazdasági viszonyokra, infrastruktúrára, valamint a lakosság mindennapi életének számos területére. Távolsága 1989 után sem csökkent Nyugathoz vagy Kelet-Európa többi országához képest. Tulajdonképpen a kultúrgeográfiai adottságok és az elmúlt évszázadok idején alkalmazott téves strukturális fejlesztések miatt a lakosság nagyobb részének életében itt egy közepszerű életszínvonal elérése sem várható. Ez vonatkozik a moldvai katolikusokra is. Kérdés, hogy hova fejlődnek a még el nem románosított csángók, és milyen következményei lesznek, ha az elrománosított csángók elkerülhetetlenül szembesülnek az információs korszak technikai fejlődésével, illetve, ha a világi és az egyházi elit szembesül a moldvai csángók reális származásával és elődjének történelmével. Továbbra is nyitva marad a régóta elhúzódó beilleszkedésük a nyilvánvalóan domináns romániai ortodox többségi társadalomba és természetesen a moldvaiba.

Még nem tudni, milyen lesz a létszámában és fontosságában egyre csökkenő, sőt területileg is szétforgácsolt romániai görög katolikus egyház kapcsolata – melynek állandó jelenléte főleg a római katolikus egyházpolitikuskok számára jelent kellemetlen akadályt, akik az ortodox világhoz próbálják ezt közelíteni – az új, egy évszázad alatt megalkotott, európai viszonylatban is igen vitális és aktív román római katolikus részegyházzal, ami a saját létjogosultságukat illeti. Egy plurális román állam és egy nyitott demokratikus román társadalom kialakulásának követelménye, hogy a Moldvában élő

⁵⁷ Ezen jelenleg Budapesten dolgoznak. Remélhetőleg figyelembe fogják venni az itt megemlített forrásokat is.

⁵⁸ 1989 óta alapvető monográfiákat és forrásgyűjteményeket adnak ki Nyíregyházán a Kárpát-Ruszin Intézet keretén belül, Udvari István irányítása alatt, a Duna–Kárpát térségében élő görög katolikus közösség történelméről.

⁵⁹ Radu Rosetti 1905-ös munkáját Miskolczy Ambrus adta ki kritikai kiadásban 2004 őszén Budapesten magyar nyelven az Arens–Bein és Demény előszavával. Miskolczy 2004.

katolikusok számára biztosítsák saját történelmük és kultúrájuk megismerését, ami magába foglalja azt is, hogy saját választás alapján potenciálisan a magyar kultúrából részesedhessenek.

A moldvai csángók jelentősége a tudomány számára

A csángó témával számos társadalomtudományi diszciplínában lehet tudományos szinten foglalkozni. Olyan szakterületeken kívül, mint a középkori és az újkori, valamint a kelet-európai történelem, megemlíthetjük a néprajzot, a szociológiát, a történeti antropológiát, a kultúrgeográfiát és a vallástudományokat. A moldvai csángók részben előnemzeti identitásformája vizsgálható ugyanakkor egy nemzetiségek feletti, tehát az egész világra kiterjedő tudományos diskurzus keretében is. A moldvai csángókról szóló adataink egy írott forrásokban igen szegény vidéken a történetírás számára fontos készletet szolgáltatnak mind minőségileg, mind mennyiségileg. Ez vonatkozik Moldva általános, valamint a vidék szociális és gazdasági történelmére is. Nem utolsósorban változatos információkat szolgáltatnak a román lakosságról és az ortodox egyház életéről. A román kutatók tehát nem aknázzák ki kellőképpen ezeket a forrásokat, miközben a magyar kutatók elsősorban csak a csángókra összpontosítanak.

A csángó téma kutatása során az ország történelmén kívül jó betekintést nyerünk az Oszmán Birodalom peremvidékének és a lengyel-litvánoknak mindennapjaiba, illetve – összevetve a grúz királyságokkal és fejedelemségekkel –, a „Congregatio de Propaganda Fide” belső kapcsolataiba, valamint a katolikus missziótörténelembe egyszerre. Moldva azért is nagyobb figyelmet érdemel ebben a kontextusban, mert mind a mai napig összekötő területet alkot a római és a bizánci egyház között. Róma modern egyházi politikáját könnyen nyomon követhetjük a moldvai csángók példáján, ami az ortodox vallást, a görög katolikus egyházak áttelepítését és az anyanyelvű lelkigondozást illeti.

Az európai etnológiai kutatás szempontjából a moldvai csángók egy nyugaton már nem létező előnemzeti identitásformát éltetnek, amit elsősorban felekezetük határoz meg, így a csángók kérdésének összehasonlító vizsgálata hozzásegít az európai identitásformák történetének árnyaltabb megértéséhez. A jelenlegi „modern” identitások és a vallásos világnézetek összeütközése a „premodernnel”, és az ebből származó társadalmi konfliktusok is könnyebben értelmezhetőek a román nemzetállamnak a csángó identitással való szembesítése kapcsán. Ezenkívül a moldvai csángók mai helyzete szemléltető eszközként használható a modernizálás/modernizálódás problémáira, melyek a harmadik világ számtalan államában előfordulnak.

Német eredetiből fordította Kovács Hajnalka

Függelék

Népességstatisztika: magyarok Moldvában⁶⁰

XVI. század eleje: kb. 25 000–30 000

1591: kb. 15 000

1646: 5 577

⁶⁰ Tánzos 2002. 123., 127. táblázat. Értékes források találhatóak a magyar nyelv elterjedésére vonatkozóan a XIX. század végén a Jászvásárban tevékenykedő Stefan Lippert von Granberg osztrák alkonzul beszámolóiban. Lásd Gecsényi 1988. További adatok Románia katolikusairól Netzhammer püspök 1918. 01. 27-én Czernin cs. és kir. külügyminiszterhez intézett emlékiratában. Netzhammer 1995. II. 1525–1533., főleg 1527.

- 1696: 2 799
 1744: 5 500
 1807: 21 307
 1859: 52 811
 1912: 97 771
 1930: 109 953 (A moldvai katolikusok össz-száma, kivéve Bessarábiát és Bukovinát)
 1992: 240 038 (A katolikusok össz-száma Moldvában)
 2002: 243 345 (A katolikusok össz-száma Moldvában = kb. 5,4%-a Moldva összlakosságának)

Irodalom

AMZĂR, D. C.

- 1939 Die soziologische Heimatforschung in Rumänien. *Archiv für Anthropologie, Völkerforschung und kolonialen Kulturwandel*, N. F. XXV. H. 2–3. Braunschweig

ARENS, Meinolf – BEIN, Daniel

- 2003 Katholische Ungarn in der Moldau. Eine Minderheit im historischen Kontext einer ethnisch und konfessionell gemischten Region. *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte*, 54. 2. 213–269.

- 2004 Die Moldauer Ungarn/Csángós im Rahmen der rumänisch-ungarisch-deutschen Beziehungen zwischen 1940 und 1944. Eine vornational strukturierte ethnische Gruppe im Spannungsfeld totalitärer Volkstumspolitik. In: Hausleitner, Mariana (szerk.): *Totalitarismus in Südosteuropa*. Köln–Weimar–Wien (kiadás alatt)

BAKER, Robin

- 1996 Magyars, Mongols, Romanians and Saxonians: Population mix and density in Moldavia, from 1230 to 1365. *Balkan Studies*, 37. 1. 63–76.

- 1997 On the Origin of the Moldavian Csángós. *The Slavonic and East European Review*, 75. 4. 658–680.

BARTHA, András (BORTO Andrei)

- 1998 Pusztina – Pustiana. Gondolatok egy csángó falu múltjáról, jelenéről. Pusztina–Balatonboglár

BENDA Kálmán

- 1944 Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI. és XVII. században. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*. II. Budapest, 35–73.

- 1987 Csöböröcsök, ein ungarisches Dorf am Dnjester-Ufer. In: Benda Kálmán et al. (szerk.) *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. I. München, 253–266.

- 1988 Die Moldau-Ungarn (Csángó) im 16–17. Jahrhundert. *Südostforschungen*, XLVII. 37–86.

- 1990 A Moldvai csángó-magyar okmánytár. Egy forráskiadvány története. *História*, 12. 1. 10–12.

BEREND, Nora

- 2001 *At the gate of christendom. Jews, „Muslims“ and Pagans in Medieval Hungary c. 1000–c. 1300*. Cambridge

BUCUR, Ioan Micu

- 1997 *Incercări violente de maghiarizare a „ceangăilor” români. 1944–1997*. București

COJA, Ion et alii

- 1987 Der rumänische Urganung der Tschangos. Argumente der rumänischen Sprache. In: Pascu, Ștefan – Ștefănescu, Ștefan (szerk.): *Das gefährliche Spiel der Geschichtsfälschung*. București, 266–297.

- DACZÓ Árpád
2000 *Csíksomlyó titka*. Csíkszereda
- DOMOKOS Pál Péter
1931 *A moldvai magyarság*. Csíksomlyó
- FARCA, Nikolaus
1992 *Russland und die Donaufürstentümer. 1826–1856. Veröffentlichungen des Instituts für Geschichte Osteuropas und Südosteuropas München*, 13. München
- FÉNYES Elek
1854 *A török birodalom leírása. Történeti, statisztikai és geográfiai tekintetben*. Pest
- FODOR István
1993 Magyar jellegű régészeti leletek Moldvában. In: Halász Péter (szerk.): *„Megfog vala apóm szokcor kezemtől...”. Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*. Budapest, 17–38.
- GABANYI, Anneli Ute
1998 *Systemwechsel in Rumänien. Von der Revolution zur Transformation*. München
- GAZDA László
2002 A moldvai csángók a román történetírás tükrében. *Moldvai Magyarság*, 1.
- GUSTI, Dimitrie
1937 *Școala sociologică de la București*. I. S. R. București
- HAJDÚ Péter – DOMOKOS Péter
1987 *Die uralischen Sprachen und Literaturen*. Hamburg
- HALÁSZ Péter
1981 Magyarfalva helynevei. *Magyar Névtani Dolgozatok*, 19. Budapest
1983a Lészped helynevei. *Magyar Névtani Dolgozatok*, 26. Budapest
1983b Ófalva (Onești) helynevei. *Magyar Névtani Dolgozatok*, 32. Budapest
1986 Klézse (Clea) helynevei. *Magyar Névtani Dolgozatok*, 58. Budapest
1987 Puztina (Pustiana) helynevei. *Magyar Névtani Dolgozatok*, 68. Budapest
1994 Eredmények és feladatok a moldvai csángók néprajzi kutatásában. *Néprajzi Látóhatár*, III. 1–2. 1–37.
1996 A moldvai magyarság bibliográfiája. *Csángó füzetek*, 1. Budapest
- HEITMANN, Klaus
1985 *Das Rumänenbild im Deutschen Sprachraum. 1775–1918. Eine imagologische Studie*. *Studia Transylvanica*, 12. Köln–Wien
- HENKEL, Jürgen
1999 *Papst Johannes Paul II. in Rumänien (7–9. Mai 1999.) – Hintergründe und Szenen eines „historischen Besuches“*. *Südosteuropa Mitteilungen*, 39. 3. 257–284.
2003 *Gesellschaft und Kirche in Rumänien nach 1989*. *Südosteuropa Mitteilungen*, 43. 2. 35–52.
- HEPPNER, Harald
1984 *Österreich und die Donaufürstentümer. 1774–1812. Ein Beitrag zur habsburgischen Südosteuropapolitik*. Graz
- IORGA, Nicolae
1915 *Privilegiile Ceangăilor de la Târgu-Ocna. Analele Academiei Române, Seria II. Tom. XXXVII. Memoriale Secțiunii Istorice No. 9. 245–263.*
1916 *Legăturile secuilor cu Moldova*. București
- KÖPECZI Béla – MÓCSY András – MAKKAI László – SZÁSZ Zoltán – BARTA Gábor (szerk.)
1986 *Erdély története*. 3 köt. Budapest

- LAHOVARI, George Ioan – BRĂȚIANU, I. C. – TOCILESCU, Grigore G.
1898–1902 *Marele Dicționar Geografic al României*. I–V. București
- LEJEAN, Georg
1860–1861 *Ethnographie der Europäischen Türkei. Petermanns Mitteilungen, Ergebnisband*, 36–38.
- LÜKŐ Gábor
1936 *A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Néprajzi Füzetek*, 3. Budapest
- MĂRTINAȘ, Dumitru
1985 *Originea ceangăilor din Moldova*. București
1987 *L'origine dei cattolici di Moldavia* (messaggero). Padua
1997 *Originea ceangăilor din Moldova*. Bacău (II. kiadás)
1999 *The origins of the Changos*. Iași
- MÁTAI D. Mária
2000 Adalék a moldvai csángómagyarok történetéhez. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. Budapest, 493–498.
- MIKECS László
1941 *Csángók*. Kolozsvár
1943 Ursprung und Schicksal der Tschango-Ungarn. *Ungarische Jahrbücher*, 23. 247–280.
- NANOVFSZKY György (szerk.)
2004 *The finno ugric world*. Budapest
- NĂSTASE, Gheorge I.
1936 *Die Ungarn in der Moldau im Jahre 1646, nach dem „Codex Bandinus“*. Iași
- NETZHAMMER, Raymund
1902 *Über religiöse Verhältnisse in Rumänien: Skizzen aus der römisch-katholischen Mission*. Salzburg (Különkiadás: *Katholische Kirchenzeitung*, 1902.)
- POPA-LISSEANU, Gheorghe
1941 *Originea secuilor și secuizarea românilor*. București
- POZSONY Ferenc
2002a Church Life in Moldavian Hungarian Communities. In: Diószegi László (szerk.): *Hungarian Csángós in Moldavia. Essays on the Past and present of the Hungarian Csángós in Moldavia*. TLA, Budapest, 83–115.
2002b *Ceangăii din Moldova*. Asociația Etnografică Kriza János. Cluj
2002c *The Moldavian Csángos*. Cluj
2002d *A moldvai csángók*. Kolozsvár
- ROSETTI, Radu
1905 *Despre ungerii și episcopiile catolice din Moldova*. București
- SADOVEANU, Mihail
1971 *Reiter in der Nacht*. Berlin–Bukarest

SCHMIDT, Jochen

1995 Dakoromanismus vor 1918. Nationalbewegung und Parteienbildung in Rumänien. *Südostforschungen*, 54. 161–200.

SERES Attila

2003a Moldvai csángók és az anyaország az „első nagy verekedés” idején. *Limes*, 3. 129–152.

2003b „A magyar nyelv annyi lélek üdvösségére eredménnyel tanítható.” Források a moldvai magyarság anyanyelvű oktatási lehetőségeinek tanulmányozásához a papi képzésben, a 19. század végén. *A Lymbus füzetei* (Új folyam) 321–349.

2004 A magyarországi segélyezés szerepe a moldvai csángók egyházi oktatásában a 19. század végén. *Székelyföld*, 6. 85–118.

SPINEI, Victor

1986 *Moldavia in the 11th–14th Centuries*. București

SZABÓ T. Ádám

1973 Hungarologie und Finnougristik in Siebenbürgen. *Ungarische Jahrbücher*, XLV. 244–248.

1993 Die Katholiken in der Moldau. *Eurasian Studies Yearbook*, 65. 29–46.

TÁNCZOS Vilmos

1999a Über die Bevölkerungszahl der Moldauer Tschangos. In: Tanczos Vilmos: *Aufgetan ist das Tor des Ostens*. Csíkszereda, 228–278.

1999b *Aufgetan ist das Tor des Ostens. Volkskundliche Essays und Aufsätze*. Csíkszereda

2000 An unusual Study of the Csángó. (Valentin Stan – Renate Weber: The Moldavian Csango). *Regio. A Review of studies on minorities, politics and society*, 1. 153–170.

2002 About the Demography of the Moldavian Csángós. In: Diószegi László (szerk.): *Hungarian Csángós in Moldavia. Essays on the Past and Present of the Hungarain Csángós in Moldavia*. Budapest, 117–147.

TORNOW, Siegfried

2001 Unerwünschte Kontakte. Die rumänisch-slawischen Sprach- und Kulturbeziehungen und ihre Entwertung. *Forum. Berliner Osteuropa Info*, 17. 32–37.

WAILES, Bernard – ZOLL, Amy L.

1995 Civilisation, Barbarism and Nationalism in European Archaeology. In: Kohl, Philipp L. – Fawcett, Claire (szerk.): *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 21–38.

WICHMANN Yrjö

1936 *Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst Grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt*. Csúry Bálint és Artturi Kannisto szerkesztésében. Helsinki

ZÖLD Petrus

1783a *Notitia de rebus Hungarorum qui in Moldavia, et ultra degant, scripta ad Adm. RD. Petro Zöld Parocho Csík*. Pozsony

1783b Reise nach der Moldau. *Ungarisches Magazin*, 3. Pressburg, 90–110.

2001 *Istoria Românilor*. Vol. III–IV. (Genezele Românești; De la Universalitatea Creștină către Europa „Patriilor.”) Academia Română. Secția de științe Istorice și Arheologie. București

Források

- ALEMANY, Agustí
2000 Sources on the Alans. A critical comilation. *Handbook of Oriental Studies*. Section 8. Vol. 5. Leiden–Boston–Köln
- BARTA István
1943 Az 1743. évi moldvai jezsuita misszió. *Regnum*, V. Budapest, 70–90.
- BENDA Kálmán (szerk.)
1989 *Moldvai csángó-magyar okmánytár. 1467–1706*. I–II. TLA, Budapest
- CĂLINESCU, Gheorghe
1925 *Alcuni missionarii cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII. e XVIII*. I. Roma
1930 *Altre notizie sui missionary cattolici nei paesi romani*. II. Roma
- CANTEMIR, Dimitre
1771 *Historisch-geographische und politische Beschreibung der Moldau*. Frankfurt–Leipzig (Utónyomás: Bukarest 1973.)
- COSTIN, Miron
1983 Grausame Zeiten in der Moldau. 1593–1661. Szerkesztette és fordította Armbruster, Adolf. *Rumänische Geschichtsschreiber*, 1. Köln–Weimar–Wien
- CSEREI Mihály
1983 *Erdély Históriája. 1661–1711*. Budapest
- DEMÉNY Lajos et al. (szerk.)
1983–2002 *Székely Oklevéltár*. I–VI. Bukarest–Kolozsvár (Új sorozat)
- DOMOKOS Pál Péter
1979 *Édes hazámnak akartam szolgálni*. Budapest
- EUBEL, Konrad
1898 Zur Geschichte der römisch katholischen Kirche in der Moldau. *Römische Quartalsschrift für christliche Alterthumskunde und für Kirchengeschichte*, 12. 107–126.
1903 Zur Errichtung des „episcopatus Moldaviensis“. *Römische Quartalsschrift für christliche Alterthumskunde und für Kirchengeschichte*, 17. 188–191.
- FILITTI, Joan C. D.
1913–1914 *Din Arhivele Vaticanului*. I–II. București
- GECSÉNYI Lajos
1988 Ein Bericht des österreichisch-ungarischen Vizekonsuls über die Ungarn in der Moldau, Iași 1893. *Ungarn-Jahrbuch*, 16. München, 157–191.
- HURMUZAKI, Eudoxiu
1876–1942 *Documente privitoare la istoria românilor*. 21. kötet; 8. kiegészítő kötet București
1962–1978 *Documente privitoare la istoria românilor*. 4 kötet București (újabb kiadás)
- KÁJONI János
1991 Fekete Könyv. Az erdélyi ferences kuzstódia története. (Kézirat 1684-ből.) *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 31. Szeged
- KÉZA, Simonis de
1999 *Gesta Hungarorum*. Szerkesztette és fordította Veszprémy László és Schaer, Frank. Szücs Jenő tanulmányával. Budapest–New York
- MICHAEL, Maurice (szerk.)
1997 *The Annals of Jan Dlugosz. Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*. Chichester–West Sussex

MISKOLCZY Ambrus (szerk.)

2004 *Radu Rosetti – Moldvai Csángók (1905)*. Budapest (kiadása folyamatban)

NECULCE, Ion

1968 *Letopiseșul Țării Moldovei de samă de cuvinte. 1661–1743*. București

NETZHAMMER, Raymund

1995 *Bischof in Rumänien. Im Spannungsfeld zwischen Staat und Vatikan. I–II. Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Wissenschaftliche Arbeiten*, 70. München

PEJACSEVICH, Julian Graf von

1880 *Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopel 1612–1674. Archiv für Österreichische Geschichte*, 59. Wien, 337–637.

POPOVIC, Tibor Miklós

é. n. *Vlach law – Vlach colonisation. Contribution on the question of the origin of the Ruthenian settlements*.

Forrás: <http://ruthen.hu/esettanulm/popen.htm>

SULZER, Franz Josef

1781–1782 *Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist: Der Walachey, Moldau und Bessarabiens im Zusammenhange mit der Geschichte des übrigen Daciens als ein Versuch der allgemeinen dakischen Geschichte*. I. 1–3. Wien

SZABÓ Károly et al. (szerk.)

1872–1934 *Székely Oklevéltár*. I–VIII. Kolozsvár

URECHE, Grigore

1934 *Letopiseșul Țării Moldovei până la Aron Vodă (1359–1595). Întocmit de Grigore Ureche Vornicul și Simion Dăscăluș. Craiova*

VERESS Endre (szerk.)

1929–1939 *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. 1527–1690*. I–XI. București

VINCZE Gábor (szerk.)

1998 *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről. 1945–1947. Fülöp Mihály bevezető tanulmányával. In: Iratok a magyar diplomácia történetéhez. 1944–1956*. Budapest

2004 *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához. 1860–1989*. Budapest–Kolozsvár

1991 *A moldvai csángók nyelvjárasi atlasza. I–II. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 193. Budapest

2000 *Lumina Creștinului*, 03.

2000 *Lumina Creștinului*, 05.

2000 *Lumina Creștinului*, 12.

2001 *Lumina Creștinului*, 06.

2001 *Lumina Creștinului*, 07.

é. n. *România Statistikai Hivatalának 2002-es népszámlálási eredményei*.

Forrás: <http://www.recensamant.ro>